

Grzegorz Michalak

Muzeum Getta Warszawskiego
ORCID 0000-0003-2497-0792

Ekumeniczny i międzyreligijny charakter szkolnictwa ewangelickiego w Warszawie do 1939 roku

Ecumenical and Interreligious Character of Evangelical Education in Warsaw Until 1939

The article describes selected evangelical schools in Warsaw from their establishment to the onset of the Second World War. A particular emphasis is placed on their history, characteristics and ecumenism. Their openness to other religions and the local community is made evident by the fact that the schools were attended by students of many Christian faiths and Jews, who sometimes exceeded the number of Protestant students. This study takes into consideration schools based at the Trinity Lutheran Parish at Małachowski Square and Kredytowa Street and the Evangelical Reformed Parish school at Solidarność Avenue. These schools, though run by Protestants, functioned in a multinational and multiethnic environment, as was typical for Warsaw in the 19th and early 20th centuries.

Keywords: Warsaw, social history, religious education, theological studies, Evangelical Church of the Augsburg Confession, Evangelical Reformed Church, Protestantism, Jews

Słowa kluczowe: Warszawa, dzieje społeczne, szkolnictwo wyznaniowe, studia teologiczne, Kościół Ewangelicko-Augsburski, Kościół Ewangelicko-Reformowany, protestantyzm, Żydzi

Tematem niniejszej pracy jest omówienie wybranych warszawskich instytucji szkolnych od momentu ich powstania aż do rozpoczęcia II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem ich historii, specyfiki i ekumenicznego charakteru, wyrażanego m.in. otwarciem na inne wyznania i społeczność lokalną.

Przedmiotem analizy będą szkoły funkcjonujące w oparciu o parafię luterańską pod wezwaniem św. Trójcy przy placu Małachowskiego i ulicy Kredytowej oraz reformowaną przy obecnej alei Solidarności¹. Prowadzone przez nie szkoły

---

¹ Druga z tych parafii (obecnie pw. Wniebowstąpienia Pańskiego) funkcjonowała jako ewangelicka parafia garnizonowa. Samodzielność organizacyjną uzyskała w 1952 roku. Szerzej zob.

funkcjonowały w środowisku wielonarodowym i wieloetnicznym, właściwym dla Warszawy w XIX i początku XX wieku.

Wielonarodowe oblicze od XIX wieku do 1939 roku

Historycy badający dzieje miasta Warszawy i polskiego protestantyzmu właściwie nie wyrażają poglądu o całkowitym zamknięciu się ewangelików na inne społeczności zamieszkujące to miasto w XIX i XX wieku. Wręcz przeciwnie – coraz bardziej podkreśla się różnorodności, nawet w obrębie jednej grupy społecznej, oraz wskazuje możliwości i przykłady wzajemnego oddziaływania, przy czym jednym z najbardziej widocznych znaków były małżeństwa mieszane narodowościowo i religijnie, nie mówiąc już o przypadkach zmiany wyznania².

W Warszawie przeważała ludność polska, której liczebność powiększała się na skutek migracji z podwarszawskich miejscowości. Drugą liczebnie grupą byli Żydzi, którzy odznaczali się jako zwarta, lecz zróżnicowana wewnętrznie społeczność³. Ich obecność w architekturze Warszawy zaznaczyła się za sprawą Wielkiej Synagogi na Tłomackiem, otwartej w 1873 roku, oraz mniejszych synagog i domów modlitwy, np. nieistniejącej synagogi na Pradze i w pobliżu placu Grzybowskiego, na tyłach dzisiejszego przebiegu ulicy Twardej⁴. Ludność rosyjska skupiona była wokół wojska i urzędników. Mieszkańców pochodzenia niemieckiego reprezentowali natomiast osadnicy przybyli w okresie staropolskim, w czasach okupacji pruskiej (1796–1806) oraz w okresie konstytucyjnym Królestwa Kongresowego (1815–1830)⁵. Do innych narodowości należeli Szwajcarzy, Holendrzy, Szkoci, Włosi oraz misjonarze angielscy, którzy zorganizowali nawet własną parafię⁶.

A. Pilch, *Ewangelicka Parafia Wojskowa na warszawskim Mokotowie w latach 1919–1939*, [w] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, red. J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, s. 37–43; A. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004, s. 209–218.

² Procesy te w różnym stopniu zachodziły także w innych miejscowościach zamieszkiwanych przez osoby wyznania katolickiego i ewangelickiego. Szerzej, m.in. o wielowyznaniowej Łodzi i Warszawie, zob. E. Józwiak, *Sachsowie. Polacy z wyboru*, Wieluń 2017, s. 47–54.

³ Np. poprzez odmienne podejście do spraw wiary (ortodoksja przeciwstawna liberalizmowi religijnemu) czy stosunek do asymilacji kulturowej.

⁴ W. Pruss, *Skład wyznaniowo-narodowościowy ludności Warszawy w XIX wieku i na początku XX wieku*, [w] *Spółczesność Warszawy w rozwoju historycznym*, red. J. Kazimierski i in., Warszawa 1977, s. 373–374.

⁵ W drugiej połowie XIX wieku wpływ na administrację mieli także przybysze z dawnych Infantant, wśród których popularną profesją było wojsko oraz administracja lokalna i religijna, np. prezesi konsystorz.

⁶ Zob. A. Szczypiorski, *Imigracja do Warszawy w XIX wieku*, „Studia Demograficzne” 1963, t. 1, z. 2, s. 67–86.

Obok zróżnicowania narodowościowego występowało także religijne. Przeważali katolicy obrządku łacińskiego, ale nie brakowało również przedstawicieli Kościołów wschodnich. Działy także mniejsze społeczności i sekty, zarówno tradycji starokatolickiej (np. mariawici), jak i protestanckiej (np. baptyści). Wyznania niechrześcijańskie reprezentowane były przez Żydów, karaimów i mułmanów.

Historyczny protestantyzm reprezentowało wyznanie luterańskie i reformowane, których warszawska historia sięga czasów reformacji. W literaturze przedmiotu często przytaczany jest udział ewangelickich mieszkańców Warszawy w pogrzebie ks. Marcina Lutra⁷. Ewangelicy obecni byli na dworach wielu władców, a szczególnie sprzyjali im królowie sascy i Stanisław Poniatowski. Jednak dopiero na skutek decyzji sejmu z 1768 r. udało się im powołać do życia dwie parafie (w 1775 i 1777 r.), których monumentalne kościoły stały się ozdobą panoramy Śródmieścia⁸.

Społeczność ewangelicka nie była jednolita. Należeli do niej przedstawiciele ludności polskiej, co najbardziej widoczne było za sprawą starych rodów szlacheckich oraz mieszczaństwa. Wpływ miała również ludność napływowa, pochodząca z państw niemieckich i innych krajów europejskich. Wprawdzie Niemcy stopniowo się asymilowali, jednak ich obecność wymuszała częste używanie języka niemieckiego jako równoprawnego. W parafii reformowanej nabożeństwa odprawiano również w języku francuskim⁹. Stopniowo powiększającą się społeczność protestancką uzupełniali konwertycy z katolicyzmu oraz religii mojżeszowej. Tradycyjnym miejscem zamieszkania ewangelików były przez lata tereny jurydyki Leszno, jednak w okresie XIX w. zamieszkiwali oni w różnym stopniu obszar granic administracyjnych i dzielnic przedmiejskich (np. Woli lub Mokotowa). Najliczniej jednak zaznaczyli swoją obecność w Śródmieściu, dzielnicy północnej oraz zachodniej¹⁰. Na nabożeństwa przybywali również mieszkańcy podwarszawskich wsi¹¹.

⁷ Zob. T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy 1815–1918*, Warszawa 1993, s. 8–11; E. Bursche, *Czynniki wyjaśniające bieg reformacji w Polsce*, Warszawa 1932, s. 3.

⁸ Najdawniejsze ślady po zborze ewangelickim w Warszawie, „Tygodnik Ilustrowany” 1872, nr 222, s. 171. Szerzej zob. *Ewangelicki kościół Świętej Trójcy w Warszawie*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2017; M. Smoła, *Kościół z koronkową wieżą*, „Spotkania z Zabytkami” 2005, nr 10, s. 29–31.

⁹ Zob. G. Michalak, *Nabożeństwo ewangelicko-reformowane w parafii warszawskiej w okresie XIX wieku*, „Rocznik Teologiczny” R. LXI, 2019, z. 1, s. 87–88.

¹⁰ Szerzej zob. idem, *Rosyjska polityka względem warszawskich parafii protestanckich po wybuchu I wojny światowej*, [w] *Różnymi drogami do niepodległości. Studia z historii najnowszej*, red. B. Świtalska, M. Żuławnik, Warszawa 2014, s. 74. Por. T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 143; W. Pruss, *Leszno – jurydyka, ulice, kościół*, „Jednota” 1978, nr 7/8, s. 5–9.

¹¹ Zob. L. Krzywicki, *Z przedmieść. Nieco statystyki*, „Echo Pragi” 1916, nr 7, s. 58–59.

Podział religijny nie pokrywał się w pełni z podziałem narodowościowym. Wpływ na to miały m.in. wspomniane konwersje, asymilacja i polonizacja¹². Trwające na przestrzeni wielu pokoleń procesy asymilacyjne sprawiły, że wielu przedstawicieli środowisk ewangelickich i żydowskich pamiętało wprawdzie o swoim pochodzeniu, ale całkowicie utożsamiało się już z polskością i kulturą polską¹³. W największym stopniu uległy temu środowiska inteligenckie oraz bogate mieszczaństwo. Masowość tych procesów sprawiła, że parafia luterańska, która pod koniec XVIII w. w dużym stopniu miała charakter niemiecki, sto lat później nabrała zdecydowanie polskiego charakteru, przy czym stopień samej asymilacji był różny. W zborze reformowanym procesy te były podobne, ale mniej widoczne¹⁴.

Pod koniec XIX w. w Warszawie wytworzyły się trzy odrębne grupy społeczne. Ewangelicy nie stworzyli odrębnej struktury i żyli razem z grupą Polaków wyznania katolickiego. Tadeusz Stegner zaznaczył, że życie protestantów przypominało w dużym stopniu życie katolików¹⁵.

Aby ukazać w pełni obraz wielokulturowości Warszawy spojrzeć należy na statystyki ludności¹⁶. Na przełomie XVIII i XIX w. protestancka ludność Warszawy stanowiła ok. 5% ogółu jej mieszkańców. Struktura ta uległa zmianie w okresie XIX w., kiedy ludność miasta powiększyła się prawie dziesięciokrotnie. Spis z lat 1881/1882 podaje, że liczba mieszkańców wyznania rzymskokatolickiego stanowiła 58,26% (223 tys.), Żydów 33% (128 tys.), a ewangelików

¹² Proces konwersji na wyznanie reformowane zob. G. Michalak, *Konwersje w Warszawie w XIX wieku*, „Jednota” 2017, nr 4, s. 32–34. Żydzi, którzy przyjęli chrześcijaństwo mogli uczęszczać na nabożeństwa do kościoła poddominikańskiego przy ul. Freta, które odprawiano tam z inicjatywy ks. Tadeusza Pudera. M.M. Drozdowski, *Warszawa w latach 1914–1939*, Warszawa 1990, s. 268. Szerzej zob.: T. Jeske-Choiński, *Neofici polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1904.

¹³ G. Michalak, *Rosyjska polityka*, s. 74. Por. K. Dunin-Wąsowicz, *Warszawa w czasie pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1974, s. 85–86.

¹⁴ Czynniki ułatwiającymi przenikanie się kultur, polonizację i asymilację były: popularne wówczas małżeństwa mieszane, trwałość osadnictwa, rozproszone zamieszkiwanie ułatwiające kontakty z Polakami, udział ewangelików i Żydów w życiu społecznym (np. w powstaniach narodowych) oraz możliwość awansu społecznego oferowana osobom przybywającym do Warszawy. Idem, *Rosyjska polityka*, s. 75. Szerzej zob. T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 16–17; 125–129; 134; idem, *Polonizacja Niemców-ewangelików w Królestwie Polskim 1815–1914*, „Przegląd Historyczny” 1989, nr 2, s. 301–317; E. Szulc, *Duchowni i świeccy działacze Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Królestwie Polskim wobec powstania 1863 roku*, „Jednota” 1968, nr 11, s. 20–22; E. Józwiak, *op. cit.*, s. 81.

¹⁵ E. Strzelecki, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w. (w świetle liczb)*, [w] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie: wydawnictwo jubileuszowe z okazji 50-lecia Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, red. J. Tazbir, Warszawa 1961, s. 212–213. Por. T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 184.

¹⁶ Szerzej zob. M. Nietyksza, *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971; eadem, *Przemiany demograficzne w Warszawie (1795–1939)*, [w] *Spółczesność Warszawy w rozwoju historycznym*, red. J. Kazimierski i in., Warszawa 1977, s. 285–300.

obu konfesji 4,6% (18 tys.). Prawosławnych było 14 tys. W 1892 r. odnotowano ok. 200 osób wyznania greckokatolickiego i ormiańskiego oraz ok. 200 mułmanów. W 1913 r. Warszawę zamieszkiwało ok. 16 tys. luteranów i 2,5 tys. ewangelików reformowanych. W 1919 r. ewangelików obu konfesji było już tylko 12 tys. Wielu opuściło Warszawę na skutek prześladowań ze strony carskiej w 1914 i 1915 r.¹⁷

Po 1918 r. zwiększeniu uległ procent społeczności rzymskokatolickiej (z 55,4% w 1918 r. do 67,8 w 1938 r.). Ewangelicy początkowo zmniejszyli swoją liczebność, ale w latach 1931 i 1938 ich odsetek wynosił 1,8% (przy liczbie 21,2 tys. w 1918 r. i 23,7 tys. w 1938 r.). Liczba przedstawicieli wyznania mojżeszowego wyniosła w 1921 r. 310,3 tys. (33,1% mieszkańców miasta), 352,7 tys. (30,1%) w 1931 r. i 375 tys. (29,1%) w 1938 r. Początkowo zmniejszeniu uległa liczba prawosławnych, ale później zwiększyła się za sprawą imigrantów z Rosji, co pokazują dane z 1921 r. - 5,8 tys. (0,6%), 1931 - 9 tys. (0,8%) i 1938 - 11,6 tys. (0,9%).¹⁸

Instytucje szkolne parafii luterskiej

W tak różnorodnym mieście parafie ewangeliczne nie mogły funkcjonować ograniczając się wyłącznie do posługi duchowej. Od momentu ukonstytuowania się aż do okresu II wojny światowej luteranie utrzymywali szereg szkół, których profil można by porównać do dzisiejszego poziomu podstawowego. Informacje o nich zapisane są w źródłach fragmentarycznie, co sprawia ogromny problem w identyfikacji poszczególnych instytucji.

Dwuklasowe szkoły przy parafii powołane zostały 28 czerwca 1781 r.¹⁹ Kolejny przekaz zaznacza udział ks. Karola Schmidta (proboszcza w latach 1790–1813), który w 1790 r. dokonał poświęcenia kamienia węgielnego pod budowę budynku szkolnego, opracował także instrukcję dla nauczycieli oraz przyczynił się do założenia w 1808 r. klasy żeńskiej przy szkole miejskiej²⁰.

¹⁷ T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 16; S. Kieniewicz, *Warszawa w latach 1795–1914*, Warszawa 1976, s. 254. Szerzej o prześladowaniach polskich ewangelików oraz ludności niemieckiej na terenie Królestwa Polskiego w latach 1914–1915 zob. G. Michalak, *Rosyjska polityka*, s. 76–79.

¹⁸ M.M. Drozdowski, *op. cit.*, s. 267–268. Szerzej zob. A. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce*, s. 89–99.

¹⁹ A. Wejssel, *Rzut oka na 25-letnią działalność zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie*, [w] *Księga jubileuszowa „Kurjera Porannego” 1877–1902 wydana z powodu 25-lecia pisma*, Warszawa 1903, s. 212.

²⁰ W. Nast, *Dzieje parafii warszawskiej w XIX i XX wieku*, [w] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, red. J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, s. 23; L. Jenike, *Kronika zboru ewangelicko-augsburskiego w Warszawie 1782 do 1890*, Warszawa 1891, s. 22, 30.

W latach dwudziestych XIX w. przy zborze powstała szkółka niedzielna dla młodzieży rzemieślniczej oraz szkoła żeńska. Szkołę męską podniesiono wówczas do rangi wydziałowej i podporządkowano Komisji Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego²¹. Inną instytucję powołano w drugiej połowie lat czterdziestych XIX w. przy cmentarzu na Woli. Jak zanotował kronikarz kościelny i prezes Kolegium Ludwik Jenike, „nauczyciel byłby obowiązany przysposabiać uczniów także i do śpiewów, ażeby przy pogrzebach uboższych parafian wykonywać je mogli”²².

Liczebność uczących się dzieci odnotowano kilkakrotnie w źródłach. W 1877 r. parafia utrzymywała „dwie szkoły parafialne o 4-ch oddziałach i 4-ch szkół jednoklasowych ogólnych”. Uczyło się w nich 827 dzieci obu płci, z których 223 było wyznania katolickiego. Naukę religii dla dzieci katolickich prowadzono przez kapłana tego wyznania. Na przełomie XIX i XX w. parafia posiadała aż trzy szkoły czteroklasowe i cztery jednoklasowe, do których w 1901 r. uczęszczało 890 dzieci²³. W 1915 r. odnotowano, że parafia utrzymywała jedno gimnazjum męskie o profilu filologicznym (ośmioklasowe z klasą wstępną) oraz szereg szkół na poziomie elementarnym: dwuklasową męską, dwuklasową żeńską i dziewięć jednoklasowych. Do gimnazjum uczęszczało 750 dzieci, a do szkół elementarnych łącznie 1200²⁴.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości szkolnictwo na poziomie podstawowym stało się obowiązkowe, co sprawiło, że prywatne szkoły upaństwowiono. W Warszawie trzy szkoły zborowe stały się szkołami powszechnymi o numerach od 101 do 103²⁵.

²¹ T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 24.

²² Cyt. za: L. Jenike, *op. cit.*, s. 75.

²³ A. Wejssel, *op. cit.*, s. 212–213. Por. T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 86.

²⁴ *Księga pamiątkowa Gimnazjum im. Mikołaja Reja, utrzymywanego przez zbór ewangelicko-augsburski w Warszawie. 1906–1926*, Warszawa 1927, s. 19–20. Memoriał z 30.11.1915 r. skierowany do Hansa von Besselera był odpowiedzią na politykę okupacyjną względem ewangelickiej ludności niemieckiej na obszarze dawnego Królestwa Polskiego. Rozporządzenie z 24 sierpnia wprowadzało w szkołach elementarnych i średnich dla ludności niemieckiej i żydowskiej konieczność użycia w pierwszej kolejności języka niemieckiego. Analogicznie określono język urzędowy nauczycieli i kancelarii szkolnych (szkoły prowadzone przez ewangelików zakwalifikowano do niemieckich). W parafiach z silnym elementem polskim spotkało się to z niechęcią. Sprzeciw ten przyczynił się do zachowania polskiego charakteru szkół ewangelickich w Warszawie. T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 116–118. Zob. *Okupacja Warszawy. Zbiór dokumentów i głosów prasy dotyczących sprawy polskiej w związku z zajęciem Warszawy przez wojska niemieckie. Sierpień 1915*, Fryburg Szwajcarski 1915, s. 98–99. Szerzej o polityce Niemiec wobec Polski zob. A. Stempin, *Próba „moralnego podboju” Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej*, Warszawa 2013.

²⁵ W przypadku szkół ewangelickich zachowano możliwość wydawania opinii przy wyborze ich dyrektora, którego dokonywać miało kolegium kościelne. J. Klaczek, *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2017, s. 209–210.

Warto podkreślić, że szkoły ewangelickie zakładano nie tylko z inicjatywy działaczy kościelnych, ale również właścicieli fabryk. Na przykład Karol Szlenkier w 1880 r. na terenie swojej garbarni powołał do życia trzyklasową szkołę dla dzieci swoich pracowników. W 1913 r. przeniesiono ją do nowego gmachu przy ulicy Górczewskiej. Otrzymała wówczas nazwę Szkoły Rzemieślniczej im. Karola Szlenkiera²⁶.

1. Szkoła im. Mikołaja Reja

Powołanie do życia ewangelickiej placówki dydaktycznej na poziomie średnim zbiegło się z przypadającą w 1905 r. 400-letnią rocznicą urodzin Mikołaja Reja. Powołaną wkrótce szkołę męską od początku planowano z językiem polskim jako wykładowym²⁷. Stosowna zgoda kuratora Warszawskiego Okręgu Naukowego wydana została 4 czerwca 1906 r.²⁸ Założycielem i dyrektorem placówki był drugi proboszcz, ks. Julian Machlejd. Funkcję dyrektorską pełnił on w latach 1906–1917²⁹.

Chociaż szkoła należała do parafii luterańskiej, nie funkcjonowała jako instytucja jednoznacznie ewangelicka. Prowadzona była z pomocą parafii reformowanej, której duchowny, ks. Władysław Semadeni pełnił funkcję wiceprzewodniczącego Sekcji Gimnazjalnej Wydziału Szkolnego, późniejszej Rady Opiekuńczej. Szkoła mieściła się początkowo przy ulicy Śniadeckich (wówczas Kaliksta), a w 1908 r. przeniesiona została na ulicę Składową. Ostatecznie w 1913 r. przekazano jej budynek przy Placu Małachowskiego, gdzie znajduje się do dnia dzisiejszego³⁰.

Wśród uczniów znajdowali się wierni różnych wyznań chrześcijańskich oraz przedstawiciele społeczności żydowskiej. Dokładniejsze liczby ukazujące udział uczniów z uwagi na wyznanie przedstawia poniższy wykaz:

²⁶ T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 88.

²⁷ Na lamach „Zwiastuna Ewangelicznego” uzasadniono to przyczyną braku wykształcenia humanistycznego wśród polskich ewangelików. Zob. M. Matejak, *Liceum Mikołaja Reja – pierwsze lata w świetle zachowanych akt*, [w] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, red. J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, s. 159; T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 103. Za: G. Schmejke, *W słusznej sprawie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1906, nr 4, s. 113.

²⁸ Zgoda związana była z nakazem, aby język rosyjski oraz historię i geografię Rosji wykładać w języku rosyjskim. Władze nie wyraziły zgody na obecność historii Polski w programie nauczania.

²⁹ W. Nast, *op. cit.*, s. 27.

³⁰ Patron szkoły funkcjonował początkowo nieoficjalnie. W 1911 r. władze zabroniły używania tej nazwy, dlatego mówiono wówczas: „Gimnazjum dawniej imienia Mikołaja Reja”, a potocznie: „szkoła rejowska”. Więcej informacji o powołaniu szkoły i jej początkach zob. *Księga pamiątkowa Gimnazjum*, s. 1–7. Por. S. Konarski, M. Ornowski, *Szkoła im. Mikołaja Reja w Warszawie*, Warszawa 1993, s. 15–42.

Tabela 1. Przynależność wyznaniowa uczniów szkoły Mikołaja Reja w latach 1906–1936

Rok szkolny	Rzymskokatolickie		Ewangelicko-Augsburskie		Ewangelicko-Reformowane		Mojżeszowe		Inne wyznania	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
1906/07	168	65,6	67	26,2	11	4,3	10	3,9	-	-
1907/08	223	65	75	22	14	4	31	9	-	-
1908/09	258	65,7	80	20,4	18	4,5	37	9,4	-	-
1909/10	314	65	104	21,5	14	3	51	10,5	-	-
1910/11	346	67,8	97	19	11	2,1	57	11,1	-	-
1911/12	387	68	97	17	11	2	75	13	-	-
1912/13	388	64,2	111	18,5	17	2,8	88	14,5	-	-
1913/14	402	63,7	122	19,3	12	1,9	95	15	1	0,1
1914/15	423	63,7	130	19,7	15	2,2	95	14,3	1	0,1
1915/16	449	60,2	177	23,7	19	2,5	99	13,3	3	0,3
1916/17	510	60	201	23,6	22	2,6	114	13,4	3	0,4
1917/18	487	58	209	25	20	2,5	120	14,3	2	0,2
1918/19	534	61,1	191	22	21	2,4	124	14,1	4	0,4
1919/20	503	59,4	197	23,2	22	2,6	124	14,7	1	0,1
1920/21	479	61,2	176	22,5	24	3,1	102	13	2	0,2
1921/22	483	58	211	26	32	3,8	104	12	2	0,2
1922/23	422	58	206	28	25	3,5	87	10,4	1	0,1
1923/24	405	56,6	206	28,8	24	3,4	78	11	2	0,2
1924/25	372	56	198	30	20	3,1	71	10,7	2	0,2
1925/26	380	56	198	30	20	3,1	69	10,3	6	0,6
1926/27	380	57,5	184	27,7	13	2	75	11,3	10*	1,5
1927/31	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych	brak danych
1931/32	380	57,3	172	25,9	22	3,3	70	10,6	19	2,9
1932/33	367	58,1	157	24,8	22	3,5	65	10,3	21	3,3
1933/34**	363	58,6	147	23,8	25	3,7	67	10,8	19	3,1
1934/35	346	60,6	126	22,1	20	3,5	59	10,3	20	3,5
1935/36	398	63,6	129	20,6	24	3,8	55	8,8	20	3,2

* W tym ośmioro uczniów prawosławnych. Wśród przedstawicieli wyznań mniejszościowych znajdowali się anglikanie, metodyści oraz muzułmanie.

** Dane z lat 1934–1936 dotyczą łącznej liczby wychowanków gimnazjum i szkoły powszechnej.

Opracowanie własne na podst.: S. Konarski, M. Ornowski, *Szkoła im. Mikołaja Reja w Warszawie*. Warszawa 1993, s. 46–47; *Księga pamiątkowa Gimnazjum im. Mikołaja Reja, utrzymywanego przez zbór ewangelicko-augsburski w Warszawie. 1906–1926*, Warszawa 1927, s. 52.

Tabela ta pokazuje, że grupa ewangelicka nigdy nie przekroczyła 1/3 ogólnej liczby wychowanków³¹. Spośród niej wyróżniali się luteranie, najliczniejsi w latach 1924–1926, gdy stanowili 30% uczniów (198 osób), a najmniej liczni w roku szkolnym 1911/1912 (17%, czyli 97 osób). Ewangelików reformowanych było najwięcej procentowo w roku 1908/1909 (4,5%, czyli 18 osób), a najmniej w 1913/1914 (1,9%, czyli 12 osób)³². Pomimo deklarowanej otwartości na różne światopoglądy, trzykrotnie zwracano się do władz oświatowych z wnioskiem o ograniczenie przyjęć kandydatów wyznania mojżeszowego³³.

Warto zaznaczyć, że w 1914 r. podział wyznaniowy szkół luterskich w Warszawie przedstawiał się następująco: spośród 743 uczniów przedstawicieli wyznań nieluterskich było 564, czyli 75,9%. Natomiast spośród 1170 uczniów i uczennic szkół początkowych samych tylko katolików było 116, czyli 9,91%. *Memoriał* z 1915 r. jest kolejnym źródłem potwierdzającym to, że do szkół parafialnych przyjmowano Żydów oraz do pewnego momentu również dzieci prawosławne³⁴.

Nie wszystkie środowiska były jednak zadowolone z deklarowanej otwartości na pozostałe wyznania. Wskazać można przykład „ewangelickiej ekstremy”, której przedstawiciele w 1907 r. i 1921 r. publikowali opinie na łamach prasy, kolportowane następnie dalej. Dyrektor ks. Adolf Rondthaler w swojej odpowiedzi bronił ówczesnej polityki szkoły, zaznaczając że szkoła specjalnie nie ma określenia szkoły ewangelickiej, ponieważ przeczyłoby to jej misji, podkreślił też fakt utrzymywania instytucji ze składek pochodzących od rodziców:

Zbór otwiera podwoje swego Gimnazjum także i dla katolików. A szerokie koła większości katolickiej społeczeństwa polskiego przykładają się także do sfinansowania tej kosztownej uczelni i chętnie powierzają jej kierownictwu swoją młodzież, ufając, że jej wierzenia będą uszanowane należycie, a jej wychowanie religijne będzie otoczone pieczołowitością nie mniejszą, jak i młodzieży ewangelickiej [...] Na czele Szkoły stoi już to pastor, już to pedagog katolik,

³¹ Procentowy udział uczniów wyznania rzymskokatolickiego wahał się od 56% (1924–1925) do 68% (1911–1912), ewangelickiego od 33,1% (1924–1926) do 19% (1911–1912). Największą liczbę dzieci wyznania mojżeszowego odnotowano w r. szk. 1913/1914 (15%), a najmniejszą w latach 1922–1936 (10%).

³² S. Konarski, M. Ornowski, *op. cit.*, s. 46–47. Podane w *Księdze Pamiątkowej...* wykazy maturzystów nie zawierają informacji o przynależności konfesyjnej uczniów. Zob. *Księga pamiątkowa Gimnazjum*, s. 204–212. Por. T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 104; M. Matejak, *op. cit.*, s. 161.

³³ W latach 1914 i 1932 wnioskował do władz Wydział Szkolny, a w 1922 r. Rada Pedagogiczna. Postulowano, aby przyjmowanych kandydatów wyznania mojżeszowego nie było więcej niż 10%. W szkole nie zaobserwowano wystąpień antysemitycznych oraz napięć na linii katolicy-ewangelicy. Potwierdzają to chociażby wspomnienia wychowanków – Zygmunta Greli, Jerzego Jodłowskiego czy Jerzego Łangowaja. Zob. S. Konarski, M. Ornowski, *op. cit.*, s. 43, 46, 48.

³⁴ *Księga pamiątkowa Gimnazjum*, s. 21.

posiadający zaufanie Kolegium Kościelnego [...] Utrzymanie tej placówki pracy społecznej i zachowanie jej dotychczasowego charakteru Zbór poczytuje sobie za misję [...] W szczerść takich intencji kierownictwa Szkoły nie chcą wierzyć fanatycy rzymscy, ich zaś naśladowcy autoramentu protestanckiego fałszują fakty i nazwy.

W podobnym tonie jest również stanowisko Kolegium Kościelnego parafii św. Trójcy, które w uchwale z 29 października 1924 r. wyraziło „jednomyslną opinię, iż liczniejsza frekwencja uczniów wyznania rzymskokatolickiego idzie po linii istotnych moralnych i materialnych interesów naszego Zboru”³⁵.

Wykaz nauczycieli i pracowników administracyjnych szkoły z lat 1906/1907 – 1926/1927, znajdujący się w *Księdze Pamiątkowej Gimnazjum im. Mikołaja Reja*, nie podaje informacji o ich przynależności konfesyjnej. Warto jednak przyrzeć się programowi nauczania. Religia rzymskokatolicka wykładana była przez dziewięciu księży (ks. Mieczysław Hübner, ks. Józef Jasiewicz, ks. Wacław Kalinowski, ks. Bronisław Kolański, ks. Karol Korsak, ks. Jan Kuczyński, ks. Martinez Amadeusz Ponzy, ks. Wincenty Trojanowski, ks. Stanisław Zawadzki i ks. Mieczysław Żemralski), ewangelicko-augsburska przez ośmiu (ks. Edmund Bursche, ks. Ryszard Diem, ks. Feliks Gloech, ks. August Loth, ks. Julian Machlejd, ks. Adolf Rondthaler, ks. Mieczysław Rüger i ks. Adolf Schroetter), reformowana przez ks. Fryderyka Jelena, ks. Władysława Semadeniego oraz ks. Stefana Skierskiego, prawosławną konfesją opiekował się ks. Mikołaj Kusznierek, a wyznaniem mojżeszowym dr Samuel Poznański i Łazarz Szapiro³⁶.

Pierwsze egzaminy maturalne odbyły się wiosną 1912 r., a duże zainteresowanie ich zdobyciem poskutkowało przeznaczeniem szkoły do kształcenia dzieci pracowników miejskich³⁷. Warto zaznaczyć, że od momentu powstania aspirowano aby poziom szkoły pozwalał o ubieganie się o przyjęcie na uczelnie za granicą, na przykład w Rosji, Austrii lub Szwajcarii³⁸. W 1924 r. szkole nadano uprawnienia przynależne szkołom państwowym, które rozszerzyły jej uprawnienia i od tego momentu uczniowie nie musieli już zdawać dodatkowych egzaminów, aby dostać się na państwowe wyższe uczelnie³⁹.

³⁵ S. Konarski, M. Ornowski, *op. cit.*, s. 43–45.

³⁶ Wymienieni nauczyciele byli absolwentami uczelni takich jak: Akademia Duchowna w Petersburgu, Seminarium Duchowne w Warszawie, Akademia Duchowna w Kijowie, Wydział Teologiczny Uniwersytetu w Dorpacie i Instytut Nauczycielski w Wilnie. *Księga pamiątkowa Gimnazjum*, s. 30–35, 39–40.

³⁷ W 1912 r. do egzaminów maturalnych przystąpiło 17 osób, a w 1920 r. egzamin dojrzałości złożyło już 50 uczniów.

³⁸ Zgodę władz oświatowych Szwajcarii otrzymano w 1912 r., Austrii w 1914 r., a Rosji w 1915 r.

³⁹ T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 104; M. Matejak, *op. cit.*, s. 159–161. Zob. *Księga pamiątkowa Gimnazjum*, s. 8–16; S. Konarski, M. Ornowski, *op. cit.*, s. 38–42.

Szkołę Mikołaja Reja upaństwowiono zarządzeniem Ministra Oświaty z dnia 6 sierpnia 1952 r. Na jej dyrektora powołano wówczas Aleksandra Ratyńskiego, który funkcję tę pełnił przez 2 lata⁴⁰.

2. Szkoła im. Anny Wazówny

Podjęmowane przed I wojną światową próby powołania szkoły średniej dla dziewcząt zakończyły się niepowodzeniem⁴¹. Dopiero z inicjatywy ks. superintendenta Juliusza Burschego utworzono szkołę nazwaną od imienia siostry Zygmunta III Wazy, mając w pamięci jej zaangażowanie na polu naukowym i społecznym. Dyrektorką placówki została Helena Bursche. Dziewczęta kształcono w systemie ośmioklasowym z nadzieją na wychowywanie ich w duchu ewangelickim. Osobne lekcje religii prowadzono dla uczennic wyznania rzymskokatolickiego, prawosławnego oraz mojżeszowego.

W 1931 r. szkoła otrzymała osiedle szkolne położone w okolicach Warszawy, co bardzo pomagało w wychowaniu uczennic. W 1933 r. w ramach reformy szkolnictwa gimnazjum Anny Wazówny przekształcono w Szkołę żeńską im. Królowy Anny Wazówny Zboru Ewangelicko-Augsburskiego. Wprowadzono wtedy sześcioklasową szkołę powszechną, czteroklasowe gimnazjum oraz dwuklasowe liceum⁴². Maria Magdalena Tryjarska podaje, że wśród uczennic było około 40% katoliczek⁴³.

W trakcie II wojny światowej szkoła żeńska funkcjonowała w warunkach konspiracyjnych, a po jej zakończeniu nie została trwale przywrócona, wznowiając swoją działalność jedynie w latach 1947–1949⁴⁴.

Instytucje szkolne parafii reformowanej

Tradycje szkolne w parafii ewangelicko-reformowanej w Warszawie są niemal tak stare, jak dzieje samej instytucji. Pierwsza szkoła działała w latach 1778–1806, a jej głównym organizatorem był pierwszy pastor parafii, ks. Jan Salomon Mussonius. W ocenie ks. Władysława Semadeniego „szkoła ta prowadzona niezwykle troskliwie, była na owe czasy wręcz wzorową”. Ks. Mussonius włożyć w nią miał „całą swą duszę”. Zajęcia z religii prowadził

⁴⁰ Ibidem, s. 162.

⁴¹ T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 104.

⁴² Cechą szkoły, poza wysokim poziomem nauczania, była częsta organizacja wycieczek szkolnych w celu poznania walorów geograficznych Polski.

⁴³ M.M. Tryjarska, ps. „Iwona” była łączniczką w Powstaniu Warszawskim. Na jej patriotyczną postawę miała mieć wpływ ww. szkoła.

⁴⁴ trojca.waw.pl/wazowianki.html?showall=&start=1 [5.12.2019]; kimonibyli.pl/gimnazjum-anny-wazowny-warszawa [5.12.2019]; 1944.pl/archiwum-historii-mowionej/maria-magdalena-tryjarska,1686.html [5.12.2019].

ks. Karol Bogumił Diehl, który był również członkiem społecznego dozoru placówki⁴⁵.

W 1823 r. w Pałacu Działyńskich, będącym jednym z niewielu zachowanych przedwojennych budynków na terenie warszawskiego Muranowa, z inicjatywy władz parafii zorganizowano szkołę, która w tym kształcie funkcjonowała do połowy lat czterdziestych XIX w., gdy przekształcono ją w szkołę elementarną. Inicjatorem rozszerzenia jej zakresu był ks. Józef Spleszyński, który kierował nią osobiście do 1870 r., będąc także nauczycielem religii w innych gimnazjach warszawskich. Początkowo uczyło się w niej ok. 20 uczniów, z czego 1/3 stanowiły dziewczęta⁴⁶. W 1845 r. liczba uczniów zwiększyła się do 164⁴⁷.

Szkoła elementarna dla dzieci składała się początkowo z dwóch oddziałów dla dziewcząt, a potem utworzony został trzeci oddział dla chłopców. Wykładanymi przedmiotami były: pisanie i czytanie, kaligrafia, rysunki, geografia, śpiew pieśni kościelne, religie (katolicka i ewangelicka) oraz robotki ręczne (tylko dziewczęta)⁴⁸.

Danych na temat przynależności wyznaniowej uczniów dostarczają raporty opisujące stan szkoły elementarnej w latach 40. XIX w.:

Tabela 2. Przynależność wyznaniowa uczniów szkoły elementarnej na Lesznie w latach 1845–1848

		1845–1846	1846–1847	1847–1848
Ewangelicy	Chłopcy	84	87	96
	Dziewczęta	50	48	51
Katolicy	Chłopcy	47	45	46
	Dziewczęta	23	10	15
Starozakonni	Chłopcy	-	1	2
	Dziewczęta	5	6	10
Grekokatolicy		2	1	-
Prawosławni, muzułmanie i inne konfesje		-	-	-
Łącznie		211	198	220

Opracowanie własne na podst.: Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie [BUW], sygn. 951, [Raport o stanie Szkoły Elementarnej Rządowej przy Kościele Ewangelicko-Reformowanym w Warszawie przy ulicy Leszno N66^{1/2} za lata szkolne 1845–1848], k. 123, 128, 150.

⁴⁵ T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 13. Por. W. Semadeni, *Z dziejów zboru ewangelicko-reformowanego w Warszawie. Referat wygłoszony na uroczystości 150-letniego jubileuszu zboru ewangelicko-reformowanego w Warszawie. Dnia 27 marca 1927 roku*, Warszawa 2917, s. 15, 25. Zob. W. Bobkowska, *Karol Bogumił Diehl*, PSB, t. 5: 1939–1946, red. W. Konopczyński i in., s. 156.

⁴⁶ *Wiadomości z kościoła i o kościele*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1863, nr 15, s. 239–240; A. Sękowska, *Zmienne koleje losu. Historia Pałacu Działyńskich*, „Jednota” 2000, nr 2, s. 11.

⁴⁷ W. Semadeni, *op. cit.*, s. 25. Por. T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 46.

⁴⁸ *Wiadomości z kościoła i o kościele*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1863, nr 15, s. 239–240; A. Sękowska, *op. cit.*, s. 11.

Niniejsze sprawozdania ukazują większy odsetek uczniów wyznania ewangelickiego. Niestety nie podają dokładnie ich przynależności konfesyjnej, jednak domyślać się można, że niemałą część stanowili dzieci parafian. Zwraca uwagę również widoczna przewaga dziewcząt żydowskich nad młodzieńcami, na co wpływ mogło mieć przygotowanie przez szkołę do wykonywania prostych zawodów⁴⁹.

Wiele lat później, szczegółową informację o liczbie uczących się w niej dzieci podał „Zwiastun Ewangeliczny”. W roku szkolnym 1862/1863 zapisano do niej 161 chłopców i 70 dziewcząt⁵⁰. W tym czasie w szkole pracowało sześciu nauczycieli i jedna nauczycielka, którzy rekrutowali się spośród członków parafii⁵¹. Aleksander Woyde został Opiekunem szkoły 16 kwietnia 1888 r. podczas spotkania parafialnego⁵².

Około 1903 r. naukę pobierało w niej około 200 dzieci, z czego 2/3 było wyznania rzymskokatolickiego, a 1/3 reformowanego. W dalszym ciągu placówka mieściła się w Pałacu Działyńskich, który jednak stopniowo popadać zaczynał w ruinę. Wielowyznaniowy charakter szkoły podkreślony został w relacji zapisanej w *Księdze jubileuszowej „Kuriera Porannego”*, która informowała również o charakterze instytucji jako zakładu użyteczności ogólnospołecznej. Każdego roku w jej murach uczyć się miał „poważny zastęp dziatwy płci obojga, bez różnicy wyznań chrześcijańskich”⁵³.

Dalsze lata funkcjonowania szkoły nie były pomyślne. W 1907 r. podczas obrad synodów rozmawiano o jej sytuacji, co wskazuje na jej złe położenie⁵⁴. Po wybuchu I wojny światowej szkoła nie przerwała swojej działalności, ale warun-

⁴⁹ W drugiej połowie XIX w. dziewczęta żydowskie w Warszawie były znacznie bardziej narażone na bezrobocie. Z powodu braku zajęć i perspektyw bardzo często dotykały je rozmaite patologie, jak np. oddawanie się prostytucji.

⁵⁰ W oddziale pierwszym uczyło się 88 dzieci, w drugim 21, a w oddziale przygotowawczym 42. Dodatkowo, w oddziale pierwszym żeńskim 50, a w oddziale drugim żeńskim tylko 20. Oddział przygotowawczy utworzono w 1854 r. z upoważnienia Kuratora Okręgu Naukowego Warszawskiego. Wykładana miała być geografia, geometria i mechanika w zastosowaniu do rzemiosł. [*Dodatkowy oddział koedukacyjny szkoły elementarnej przy zborze reformowanym*], „Kurier Warszawski” 1854, nr 103, s. 547.

⁵¹ *Wiadomości z kościoła i o kościele*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1863, nr 15, s. 240.

⁵² Szerzej zob. *Sprawozdanie z zarządu zboru Ewangelicko-Reformowanego Warszawskiego za rok 1888*, Warszawa 1889, s. 3; 24–25.

⁵³ Opiekunem szkoły był Tomasz Tosio, członek Kolegium kościelnego oraz Michał Kurnatowski. Ponadto znaczący wkład wnieśli: Zygmunt Treugutt (od 1875 r. starsza nauczycielka), Edward Bretsch (starszy nauczyciel od 1878 r.), Leon Błaszowski, a także Aleksander Woyde. K.T., *Wiadomości o wyznaniu i Zborze Ewangelicko-Reformowanym Warszawskim za ubiegłe 25-lecie*, [w] *Księdze jubileuszowej „Kurjera Porannego” 1877–1902 wydana z powodu 25-lecia pisma*, Warszawa 1903, s. 217–218.

⁵⁴ *Wiadomości z kościoła i ze świata*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1907, nr 7, s. 221.

ki w niej były bardzo trudne. Dzieci musiano dokarmiać, brakowało książek, zeszytów i opału. Po zniszczeniach wojennych los szkoły został przesądzony. W 1920 r. z powodu braku środków materialnych Kolegium kościelne zmuszone zostało do przekazania jej władzom Warszawy na okres dziesięciu lat. Szkołę zlikwidowano ostatecznie w 1923 r.⁵⁵

W książeczce, poświęconej dziejom parafii, ks. Władysław Semadeni opisał szkołę tymi słowami:

w ciągu półtorawiekowej działalności Zboru naszego, jednym z najważniejszych jej terenów była szkoła parafialna, której rolę łatwo jest docenić, jeżeli się zważy, że dziatwa zboru naszego, rozproszona po innych szkołach powszechnych, narażona by była na stałe rozluźnianie swego kontaktu ze Zborem, a nawet na całkowite odrywanie się od niego [...] była ona nie tylko ogniskiem nauki dla dziatwy Zborowników naszych, lecz zarazem nieocenionym miejscem zacierania wśród młodzieży wszelkich antagonizmów wyznaniowych. Olbrzymią bowiem większość stanowiły w niej dzieci wyznania rzymsko-katolickiego, które przez obcowanie z naszymi współwyznawcami były zachowane od jadu nienawiści i uczyły się tej jedności, jaka powinna cechować wszystkich współobywateli na gruncie narodowym. Dlatego szkoła ta cieszyła się zawsze wielkim uznaniem także i poza Zborem naszym⁵⁶.

O instytucji tej wspominał także działacz socjalistyczny Wacław Naake-Nakęski, podkreślając prowadzenie zajęć z religii przez duchownych parafialnych oraz księdza rzymskokatolickiego, który uczył dzieci tego wyznania⁵⁷.

W murach Pałacu Działyńskich działała także w latach 1830–1850 szkoła średnia, której uczniowie zwani byli „działynszczykami”. Jej dyrektorem był Tomasz Dziekoński⁵⁸.

⁵⁵ J. Stahl, *Parafia warszawska w okresie międzywojennym*, „Jednota” 1976, nr 78, s. 20; A. Sękowska, *op. cit.*, s. 11. Por. W. Semadeni, *op. cit.*, s. 26.

⁵⁶ Cyt. za: W. Semadeni, *op. cit.*, s. 25–26.

⁵⁷ Autor wspomnień zaznaczył, że lekcje prowadzone przez ks. Augusta Karola Diehla bywały bardzo nudne, dlatego duchowny był wielokrotnie zmuszany przepytować przysypiających uczniów. Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka NAN Ukrainy [LNNBU], zesp. 5, Rękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 6654/II, Wacław Naake-Nakęski: Pamiętnik Warszawiaka, t. 1: 1864–1894, Warszawa 1930, s. 5356; 128–139.

⁵⁸ Wspomnieć trzeba również o kolejnej instytucji edukacyjnej funkcjonującej w Pałacu – Szkole Wojewódzkiej Praktyczno-Pedagogicznej na Lesznie utworzonej w 1828 r. W 1833 r. na jej bazie powstało II Gimnazjum (na Lesznie), działające do 1842 r., kiedy zostało przeniesione na Nowolipki. Jednym z uczniów gimnazjum był Cyprian Kamil Norwid, który wówczas mieszkał przy ul. Orlej. Z tą instytucją związany był także działacz niepodległościowy Karol Levitoux, który usiłował zawiązać w szkole spisek. Został on aresztowany i osadzony w Cytadeli, gdzie w lipcu 1841 r. popełnił samobójstwo. Szerzej zob. A. Sękowska, *op. cit.*, s. 11. L. Królikowski, *Szkolnictwo dawniej Warszawy*, Warszawa 2008, s. 222; H. Zimler, *Gmach wspaniały i pelen osobliwości*, „Gromada Rolnik Polski” 1976, nr 17, s. nlb.

Ewangelickie szkolnictwo wyższe w okresie rozbiorów

Przygotowanie do pełnienia urzędu duchownych ewangelickich musiało być na wysokim poziomie zapewniającym nie tylko szeroki zakres umiejętności oratorskich oraz znajomości teologii. Ponieważ prawo wewnętrzne Kościołów ewangelickich nakazuje podjęcie pracy duszpasterskiej jedynie absolwentom studiów teologicznych, działania zmierzające do utworzenia ewangelickiego szkolnictwa wyższego na ziemiach polskich pojawiły się dosyć wcześnie, choć ich realizacja nie zawsze była możliwa⁵⁹.

W okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego ważnym elementem organizacji życia religijnego miało się stać kształcenie duchownych ewangelickich w kraju⁶⁰. Mniejszościowy charakter oraz współpraca duchownych wielu konfesji wymusiły organizację studiów w duchu ekumenicznym. Utworzenie stosownego wydziału planowano na Uniwersytecie Warszawskim powołanym w 1816 r. dzięki staraniom ks. Stanisława Staszica i Stanisława Kostki Potockiego. Pomyślano o uniwersytecie, ponieważ działał tam już Wydział Teologii Katolickiej. Dwa lata później, w 1818 r. został wysłany list do Komisji Rządowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w którym ks. Karol Bogumił Diehl, pastor warszawskiej parafii oraz superintendent reformowany, dostrzegł przeszkody w powołaniu tego wydziału ze względu na możliwie niską liczbę studentów. Cztery lata później zmienił on jednak zdanie za sprawą zwrócenia się departamentowego konsystorza do Komisji z prośbą o powołanie katedry. Tym samym ks. Diehl poparł ideę powstania wydziału, argumentując że liczba ewangelików w Królestwie przekroczyła już liczbę 150 tys. osób⁶¹.

Początkowo wobec braku możliwości kształcenia się na uczelniach Królestwa Polskiego duchowieństwo ewangelickie zmuszone zostało podjąć studia zagraniczne. Popularnym ośrodkiem stał się Uniwersytet w Dorpacie, którego Wydział Teologii Ewangelickiej był jedyną placówką, w której kształcić się mo-

⁵⁹ Przykładem są starania burmistrza Torunia, Henryka Strobanda z 1595 r. zmierzające do przekształcenia gimnazjum toruńskiego w akademię teologiczną. J. Cieślak, *Geneza i struktura Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego*, „Rocznik Teologiczny” R. XLIV, 2002, z. 2, s. 69–70.

⁶⁰ Kandydaci na duchownych najpierw kończyli studia na wydziale filozoficznym, a później udawali się na studia teologiczne do Berlina lub Królewca. Jednym z nich był Józef Spleszyński, późniejszy pastor reformowany i superintendent. T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy*, s. 31–32.

⁶¹ J. Cieślak, *op. cit.*, s. 70–72; B. Enholc-Narzyńska, *Biblijka na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1920–1939*, [w] *Słowo pojednania. Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, red. J. Warzecha, Warszawa 2004, s. 320. Szerzej zob. K. Karski, *Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego w ocenie niemieckich środowisk protestanckich*, „Rocznik Teologiczny” R. XLIII, 2001, z. 2, s. 313–317. Por. W. Gastpary, *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977, s. 249, 253.

gli duchowni protestanccy w państwie rosyjskim⁶². Był on jednocześnie jednym z najważniejszych ośrodków myśli ewangelickiej w Europie. Większość studentów stanowili członkowie Kościoła luterańskiego, choć wiele miejsc przypadło także innym wyznaniom⁶³. Studiami w Dorpacie pochwalić się mogli duchowni ewangeliccy, którzy w XIX i XX w. pełnili posługę w Warszawie. Wśród nich znaleźli się tacy wybitni duszpasterze, superintendenci i proboszczowie, jak ks. Paul Everth, ks. Juliusz Bursche, ks. August Karol Diehl, ks. Stefan Skierski, ks. Leopold Otto, czy też wcześniej wspomniani nauczyciele ze Szkoły Mikołaja Reja – ks. Rondthaler i ks. Machlejd⁶⁴.

Liczba Polaków studiujących w Dorpacie stale wzrastała, a uczelnia ta stała się popularna szczególnie po powstaniu styczniowym, kiedy zamknięto wiele szkół w Królestwie i na tzw. ziemiach zabranych⁶⁵. Do 1832 r. przyjmowano rokrocznie od trojga do siedmiorga studentów, głównie z terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dostyc liczną grupę stanowiła szlachta wyznania reformowanego⁶⁶. Pomimo obowiązującej wówczas na terenie dawnego Królestwa Polskiego intensywnej rusyfikacji, studenci aktywni byli w wielu organizacjach, często również o charakterze patriotycznym⁶⁷.

⁶² Tradycje akademickie Dorpatu sięgają XVI w., gdy w Inflantach utworzone zostało kolegium jezuickie. W 1632 r. król szwedzki Gustaw II Adolf powołał uczelnię istniejącą do 1710 r. W 1802 r., za sprawą cara Aleksandra I powołano uniwersytet składający się z czterech wydziałów: teologii, prawa, filozofii i medycyny. Językiem wykładowym był powszechnie używany w tym regionie język niemiecki. Na uczelni panowało tolerancyjne podejście do studentów, wliczając w to kwestie narodowościowe.

⁶³ Początkowo przeważała myśl racjonalizmu religijnego, a od lat trzydziestych XIX w. wracano stopniowo do programu zgodnego z ortodoksyjnym nauczaniem ks. Marcina Lutra i Filipa Melanchtona, tzw. teologii krwi (lub też teologii pozytywnej). Po czteroletnich studiach otrzymywało się tytuł kandydata teologii uprawniający do kandydowania na duchownego. Zdawano wówczas specjalny egzamin, po czym kandydat ordynowany był przez generalnego superintendenta własnego kościoła. Następnie kierowany był na roczną pomoc w większych parafiach. Tematyka prac dyplomowych pisanych w języku niemieckim przez przyszłych duchownych warszawskich była dosyc szeroka, choć bardzo często odwoływano się do historii polskiej reformacji. T. Stegner, *Pastorzy Królestwa Polskiego na studiach teologicznych w Dorpacie w XIX wieku*, Warszawa 1993, s. 4; 11–13.

⁶⁴ Krótkie biogramy polskich duchownych ewangelickich wielu wyznań w kontekście ich studiów w Dorpacie zob. ibidem, s. 10–19.

⁶⁵ Terytoria dawnej Rzeczypospolitej pod zaborem rosyjskim, które nie weszły w skład Królestwa Polskiego.

⁶⁶ Łączna liczba Polaków studiujących w latach 1802–1918 wyniosła 1891 Polaków i 411 „przybyszów z Polski”. Od lat trzydziestych XIX w. do 1914 r. Polacy stanowili 5–10% słuchaczy. Studiowali najczęściej prawo i medycynę. Ibidem, s. 6–7; szerzej zob. E. Józwiak, *op. cit.*, s. 81–85.

⁶⁷ Pierwsza korporacja „Polonia” powstała w 1828 r. Jej twórcy mieli kontakt z Towarzystwem Filomatów i Filaretów. Warto wymienić też Polski Związek Strzelecki założony w 1837 r. oraz liczne kółka towarzyskie. W trakcie powstania styczniowego powołano organizację „Konwent”, która zalegalizowana została w 1888 r. pn. Towarzystwo Miłośników Przyrodznawstwa (w 1907 r.

W 1915 r. środowiska ewangelickie dowiedziały się o planach likwidacji uczelni dorpackiej, co przywołało postulaty o powołaniu stosownego wydziału w Warszawie. Uniwersytet w Dorpacie ewakuowany został ostatecznie do Wronieża, a po 1918 r. jego miejsce w Dorpacie zajął nowo powołany uniwersytet estoński. Miasto Dorpat zmieniło wtedy swoją nazwę na Tartu⁶⁸.

Warto zaznaczyć, że zamiary powołania w Warszawie stosownej jednostki akademickiej były wciąż aktualne, czego przykładem był wniosek grupy studentów skierowany w 1861 r. do władz i konsystorza Kościołów ewangelickich w Królestwie Polskim z postulatem utworzenia studiów teologicznych w uruchomionej wówczas Szkole Głównej⁶⁹.

Wydział Teologii Ewangelickiej w okresie międzywojennym

Duchowym kontynuatorem tradycji dorpackiej stał się Wydział Teologii Ewangelickiej powołany na Uniwersytecie Warszawskim w 1920 r. Dzieje jego powstania, organizacja oraz program nauczania są dobrze znane. Wśród licznych opracowań wymienić należy m.in. artykuły Barbary Enholc-Narzyńskiej⁷⁰, ks. Jana Cieślara⁷¹, Janusza T. Maciuszki⁷², ks. Woldemara Gastparego⁷³ i bp. Mieczysława Cieślara⁷⁴. Sporo informacji znajduje się także w publikacjach na temat ogólnej historii polskiego protestantyzmu.

Powołanie wydziału nastąpiło decyzją senatu UW w dniu 4 stycznia 1919 r. Zajęcia rozpoczęły się oficjalnie 4 stycznia 1921 r., a formalne zatwierdzenie instytucji przez władze państwowe nastąpiło 19 kwietnia 1922 r.⁷⁵ Pierwszymi profesorami nowego wydziału byli absolwenci Uni-

---

przekształcone w legalną korporację „Polonia”). W 1889 r. utworzona została „Kuchnia Polska”, przez mniej zamożnych członków „Konwentu”. Szerzej zob. T. Stegner, *Pastorzy Królestwa Polskiego*, s. 7–8; 14–21; E. Józwiak, *op. cit.*, s. 85–88.

⁶⁸ T. Stegner, *Pastorzy Królestwa Polskiego*, s. 8; B. Enholc-Narzyńska, *op. cit.*, s. 317.

⁶⁹ T. Stegner, *Pastorzy Królestwa Polskiego*, s. 19, 21.

⁷⁰ B. Enholc-Narzyńska, *op. cit.*, s. 313–326.

⁷¹ J. Cieślak, *op. cit.*, s. 69–81.

⁷² J.T. Maciuszko, *Dorobek naukowy Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Próba charakterystyki*, „Rocznik Teologiczny” R. XLIII, 2001, z. 2, s. 137–142.

⁷³ W. Gastpary, *Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego*, „Rocznik Teologiczny” R. LXI, 1974, z. 1/2, s. 5–51.

⁷⁴ M. Cieślak, *Znaczenie Wydziału Teologii Uniwersytetu Warszawskiego dla Kościołów protestanckich*, „Rocznik Teologiczny” R. XLIII, 2001, z. 2, s. 143–146.

⁷⁵ E. Alabrudzińska, *Kościół luterancki w Polsce w latach 1918–1939*, [w] *Kościół luterancki na ziemiach polskich (XVI–XX w.). W ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych i na emigracji*, red. J. Klaczek, t. 2, Toruń 2012, s. 19; E. Józwiak, *op. cit.*, s. 88. Szerzej zob. B. Enholc-Narzyńska, *op. cit.*, s. 318–321. Na temat funkcjonowania Studium Pisma Świętego zob. ibidem, s. 321–325; J. Cieślak, *op. cit.*, s. 72–74.

wersytetu w Dorpacie – Edmund i Juliusz Bursche. Pierwszy z nich został pierwszym jego dziekanem⁷⁶.

Pomimo otwartości na wiele nurtów protestantyzmu, Kościół Ewangelicko-Reformowany był początkowo sceptyczny i domagać się miał powołania osobnego wydziału, kształcącego w duchu reformacji szwajcarskiej. Największy sprzeciw wysunął jednak Kościół Ewangelicko-Unijny z siedzibą w Poznaniu, który obawiał się polonizacji swoich teologów i zdecydował się w 1921 r. powołać własną instytucję: Ewangelickie Seminarium Kaznodziejskie i Szkoła Teologiczna w Poznaniu (niem. Evangelisches Predigerseminar und Theologische Schule in Posen)⁷⁷. Niechętnie były także inne niemieckie Kościoły ewangeliczne, które wysuwały oskarżenia, sugerując niechęć polskich ewangelików do dorobku ks. M. Lutra i F. Melanchtona⁷⁸.

Omawiając ekumeniczny charakter wydziału należy zwrócić uwagę na przynależność wyznaniową jego kadry i studentów. W ostatnich latach poprzedzających II wojnę światową większość z nich stanowili członkowie Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego. Przed końcem 1932 r. wydział ukończyło 82 absolwentów, w tym 7 wyznania reformowanego⁷⁹. W roku akademickim 1934/1935 na 102 studentów 80 było wyznania ewangelicko-augsburskiego (w tym jedna studentka i dwóch wolnych słuchaczy), 11 przynależało do Kościoła Ewangelickiego Augsburskiego i Helweckiego Wyznania, 5 do Kościoła Ewangelicko-Reformowanego (Warszawa i Wilno), 2 z Kościoła Unijnego, 2 z Kościoła ewangelickiego ze Śląska czesko-słowackiego oraz 1 metodysta i 1 baptysta⁸⁰. W roku akademickim 1937/1938 spośród 78 studentów 13 pochodziło z Małopolski (w tym 3 Ukraińców), a 2 z Górnego Śląska⁸¹.

⁷⁶ Ibidem, s. 74.

⁷⁷ Decyzja Kościoła Ewangelicko-Unijnego była skutkiem tego, iż instytucja ta rozwijała się na ziemiach zaboru niemieckiego i wobec państwa polskiego była niezwykle ostrożna. J. Kłaczek, *op. cit.*, s. 211–212.

⁷⁸ B. Enholt-Narzyńska, *op. cit.*, s. 320. Szerzej zob. K. Karski, *Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego w ocenie niemieckich środowisk protestanckich*, „Rocznik Teologiczny” R. XLIII, 2001, z. 2, s. 129–136.

⁷⁹ J. Cieślak, *op. cit.*, s. 76.

⁸⁰ J. Szeruda, *Sprawozdanie z działalności Wydziału Teologii Ewangelickiej za rok 1934/35*, „Rocznik Teologiczny” 1936, t. 1, s. 148. Por. J. Cieślak, *op. cit.*, s. 76; J. Gryniakow, *Ekumeniczne dążenia protestantyzmu polskiego od traktatu warszawskiego 1767/68 do II wojny światowej*, Warszawa 1972, s. 79; J. Kłaczek, *op. cit.*, s. 212. W *Sprawozdaniu* za rok akad. 1935/1936 nie podano dokładnej przynależności wyznaniowej studentów zaznaczając jedynie, że 102 studentów należy do ważniejszych Kościołów ewangelickich w Polsce. Zob. *Sprawozdanie z działalności Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego za rok akad. 1935/36, które złożył Ks. prof. Rudolf Kessling, dziekan Wydziału, na posiedzeniu Rady Wydziałowej dnia 1 lipca 1936 r.*, „Rocznik Teologiczny” 1937, t. 2, s. 565. W następnych latach zrezygnowano z podawania szczegółowych informacji.

⁸¹ J. Cieślak, *op. cit.*, s. 76.

Pod względem narodowościowym obraz studentów przedstawiał się następująco: w roku akademickim 1928/1929 kształciło się: 48 Polaków, 33 Niemców, 1 Ukraińiec; w 1929/30 – 57 Polaków, 43 Niemców, 2 Ukraińców; 1930/1931 – 51 Polaków, 45 Niemców, 2 Ukraińców; w 1931/1932 – 54 Polaków, 49 Niemców i 2 Ukraińców⁸². Warto podkreślić, że w latach trzydziestych XX w. studenci teologii ewangelickiej w proteście przeciwko wprowadzeniu tzw. getta ławkowego solidaryzowali się ze studentami pochodzenia żydowskiego ostentacyjnie zajmując miejsca obok nich⁸³.

W latach 1922–1939 stopień kandydata teologii nadany został 177 absolwentom, którzy następnie podjęli pracę w siedmiu Kościołach ewangelickich w Polsce⁸⁴. Wśród reformowanych absolwentów wydziału warto wymienić m.in. ks. Ludwika Zaunara i ks. Jana Kurnatowskiego. W Warszawie studiował również ks. Paweł Dilis, któremu w 1933 r. powierzono sprawowanie opieki duszpasterskiej nad ewangelicko-reformowaną parafią filialną w Warszawie, znajdującą się pod opieką synodu wileńskiego⁸⁵.

W 1954 r. zamknięto Wydział Teologii Katolickiej, a w jego miejscu powołano Akademię Teologii Katolickiej (obecnie Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie). Ten sam los spotkał Wydział Teologii Ewangelickiej, którego kontynuatorką została Chrześcijańska Akademia Teologiczna. Uczelnia ta kształci dziś kandydatów do stanu duchownego wielu wyznań chrześcijańskich⁸⁶.

Podsumowanie

Od momentu powstania obu parafii ewangelickich aż do początku okresu komunistycznego jednym z najważniejszych celów ich działalności było zapewnienie nauki szkolnej swoim współwyznawcom. Przyjąć można, że pomimo wielu przeszkód inicjatywy te okazały się udane, trwale wpisując się w historię Warszawy. O ich popularności świadczą chociażby dane ukazujące liczbę

⁸² *Sprawozdanie z działalności Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie za rok akademicki 1937/38 przedstawione Radzie Wydziałowej na posiedzeniu dnia 30 czerwca 1938 roku przez Dziekana ks. prof. Karola Michejdę*, „Rocznik Teologiczny” 1939, t. 4, s. 460. Por. E. Józwiak, *op. cit.*, s. 89.

⁸³ J. Cieślak, *op. cit.*, s. 77.

⁸⁴ B. Enholc-Narzyńska, *op. cit.*, s. 323; Jarosław Kłaczek podaje, że Wydział ukończyło łącznie 168 absolwentów, w większości narodowości polskiej (w roku akad. 1926/1927 13 osób przyznawało się do używania języka niemieckiego jako ojczystego). J. Kłaczek, *op. cit.*, s. 212.

⁸⁵ J. Cieślak, *op. cit.*, s. 76. Parafia filialna Synodu Wileńskiego prowadziła kancelarię przy ulicy Grójeckiej 27. Nabożeństwa odprawiane były w kaplicy Szpitala Ewangelickiego. Szerzej zob. G. Michalak, *Filiał Jednoty Wileńskiej w Warszawie*, „Jednota” 2019, nr 2, s. 29–31.

⁸⁶ Szerzej o Wydziale w okresie II wojny światowej i pierwszych latach komunizmu zob. J. Cieślak, *op. cit.*, s. 78–80.

uczniów wielu konfesji. Dzięki otwarciu na przedstawicieli różnych wyznań wychowankowie mogli patrzeć zupełnie inaczej na różnice religijne, obecne wśród mieszkańców Warszawy. Pozytywnym przykładem jest chociażby wkład Wydziału Teologicznego w dzieje Uniwersytetu Warszawskiego⁸⁷.

Mieszkańcom Warszawy należącym do wielu konfesji służyły nie tylko szkoły ewangelickie. Jeszcze przed formalnym powołaniem parafii luterańskiej działał szpital ewangelicki, którego 90% wszystkich pacjentów stanowić mieli katolicy⁸⁸.

Trzeba wspomnieć również, że nie tylko parafie stołeczne zainteresowane były organizacją własnego szkolnictwa. Dobrym przykładem jest wielonarodowa Łódź oraz Wilno, w którym tamtejsza Jednota reformowana próbowała powołać szkołę przykościelną⁸⁹.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie [BUW], sygn. 951, [Raport o stanie Szkoły Elementarnej Rządowej przy Kościele Ewangelicko-Reformowanym w Warszawie przy ulicy Leszno N66^{1/2} za lata szkolne 1845–1848].

Lwowska Naukowa Biblioteka im. W. Stefanyka NAN Ukrainy [LNNBU], zesp. 5, Rękopisy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, sygn. 6654/II, Wacław Naake-Nakęski: Pamiętnik Warszawiaka, t. 1: 1864–1894, Warszawa 1930.

Źródła drukowane i prasowe

Bursche E., *Czynniki wyjaśniające bieg reformacji w Polsce*, Warszawa 1932.

[*Dodatkowy oddział koedukacyjny szkoły elementarnej przy zborze reformowanym*], „Kurier Warszawski” 1854, nr 103, s. 547.

Jenike L., *Kronika zboru ewangelicko-augsburskiego w Warszawie 1782 do 1890*, Warszawa 1891.

⁸⁷ Bp Mieczysław Cieślak jest zdania, że „dzięki WTE UW zachowana została też pokoleniowa łączność i tradycja kształcenia duchownych ewangelickich, co dla obecnej refleksji kościelnej ma nieocenione znaczenie. Wydział Teologii Ewangelickiej UW był instytucją ogólnopolską, co dla procesu integracji małego Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego odgrywało ważną rolę integrującą. Działo się tak nie tylko za sprawą profesorów, ale również przez wzajemne obcowanie samych studentów wywodzących się czasem z różnych tradycji pobożności ewangelickiej”. Cyt. za: M. Cieślak, *op. cit.*, s. 146.

⁸⁸ W *Memoriale* z 1915 r. zaznaczono, że w roku poprzednim na ogólną liczbę pacjentów (1620 osób), ewangelików było 23% (369 osób). *Księga pamiątkowa Gimnazjum*, s. 18, 21.

⁸⁹ Szerzej zob. A. Alabrudzińska, *Protestantyzm w Polsce*, s. 186–194.

- Jeske-Choiński T., *Neofici polscy. Materiały historyczne*, Warszawa 1904.
- Księga pamiątkowa Gimnazjum im. Mikołaja Reja, utrzymywanego przez zbor ewangelicko-augsburski w Warszawie. 1906–1926*, Warszawa 1927.
- K.T., *Wiadomości o wyznaniu i Zborze Ewangelicko-Reformowanym Warszawskim za ubiegłe 25-lecie*, [w] *Księga jubileuszowa „Kurjera Porannego” 1877–1902 wydana z powodu 25-lecia pisma*, Warszawa 1903, s. 216–218.
- Krzywicki L., *Z przedmieść. Nieco statystyki*, „Echo Pragi” 1916, nr 7, s. 58–59.
- Najdawniejsze ślady po zborze ewangelickim w Warszawie*, „Tygodnik Ilustrowany” 1872, nr 222, s. 171.
- Okupacja Warszawy. Zbiór dokumentów i głosów prasy dotyczących sprawy polskiej w związku z zajęciem Warszawy przez wojska niemieckie. Sierpień 1915*, Fryburg Szwajcarski 1915.
- Schmejke G., *W słusznej sprawie*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1906, nr 4, s. 113.
- Semadeni W., *Z dziejów zboru ewangelicko-reformowanego w Warszawie. Referat wygłoszony na uroczystości 150-letniego jubileuszu zboru ewangelicko-reformowanego w Warszawie. Dnia 27 marca 1927 roku*, Warszawa 1927.
- Sprawozdanie z działalności Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego za rok akad. 1935/36, które złożył Ks. prof. Rudolf Kesslring, dziekan Wydziału, na posiedzeniu Rady Wydziałowej dnia 1 lipca 1936 r.*, „Rocznik Teologiczny” 1937, t 2, s. 559–570.
- Sprawozdanie z działalności Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego w Warszawie za rok akademicki 1937/38 przedstawione Radzie Wydziałowej na posiedzeniu dnia 30 czerwca 1938 roku przez Dziekana ks. prof. Karola Michejdę*, „Rocznik Teologiczny” 1939, t. 4, s. 441–462.
- Sprawozdanie z zarządu zboru Ewangelicko-Reformowanego Warszawskiego za rok 1888*, Warszawa 1889.
- Szeruda J., *Sprawozdanie z działalności Wydziału Teologii Ewangelickiej za rok 1934/35*, „Rocznik Teologiczny” 1936, t. 1, s. 137–153.
- Wejssel A., *Rzut oka na 25-letnią działalność zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie*, [w] *Księga jubileuszowa „Kurjera Porannego” 1877–1902 wydana z powodu 25-lecia pisma*, Warszawa 1903, s. 212–215.
- Wiadomości z kościoła i o kościele*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1863, nr 15, s. 239–240.
- Wiadomości z kościoła i ze świata*, „Zwiastun Ewangeliczny” 1907, nr 7, s. 221.

Opracowania

- Alabrudzińska E., *Kościół luterański w Polsce w latach 1918–1939*, [w] *Kościół luterański na ziemiach polskich (XVI–XX w.). W ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych i na emigracji*, red. J. Kłaczek, t. 2, Toruń 2012, s. 19–30.

- Alabrudzińska E., *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2004.
- Bobkowska W., *Karol Bogumił Diehl*, PSB, t. 5: 1939–1946, red. W. Konopczyński i in., s. 156–157.
- Cieślak J., *Geneza i struktura Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego*, „Rocznik Teologiczny” R. XLIV, 2002, z. 2, s. 69–81.
- Cieślak M., *Znaczenie Wydziału Teologii Uniwersytetu Warszawskiego dla Kościołów protestanckich*, „Rocznik Teologiczny” R. XLIII, 2001, z. 2, s. 143–146.
- Drozdowski M.M., *Warszawa w latach 1914–1939*, Warszawa 1990.
- Dunin-Wąsowicz K., *Warszawa w czasie pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1974.
- Enholc-Narzyńska B., *Biblijstka na Wydziale Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1920–1939*, [w] *Słowo pojednania. Księga pamiątkowa z okazji siedemdziesiątych urodzin Księdza Michała Czajkowskiego*, red. J. Warzecha, Warszawa 2004, s. 313–326.
- Ewangelicki kościół Świętej Trójcy w Warszawie*, red. K. Guttmejer, Warszawa 2017.
- Gastpary W., *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII wieku do pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1977.
- Gastpary W., *Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego*, „Rocznik Teologiczny” R. LXI, 1974, z. 1/2, s. 5–51.
- Gryniakow J., *Ekumeniczne dążenia protestantyzmu polskiego od traktatu warszawskiego 1767/68 do II wojny światowej*, Warszawa 1972.
- Józwiak E., *Sachsowie. Polacy z wyboru*, Wieluń 2017.
- Karski K., *Wydział Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego w ocenie niemieckich środowisk protestanckich*, „Rocznik Teologiczny” R. XLIII, 2001, z. 2, s. 129–136.
- Kłaczek J., *Kościół Ewangelicko-Augsburski w Polsce w latach 1918–1939*, Toruń 2017.
- Konarski S., Ornowski M., *Szkoła im. Mikołaja Reja w Warszawie*, Warszawa 1993.
- Królikowski L., *Szkolnictwo dawnej Warszawy*, Warszawa 2008.
- Maciuszko J.T., *Dorobek naukowy Wydziału Teologii Ewangelickiej Uniwersytetu Warszawskiego. Próba charakterystyki*, „Rocznik Teologiczny” R. XLIII, 2001, z. 2, s. 137–142.
- Matejak M., *Liceum Mikołaja Reja – pierwsze lata w świetle zachowanych akt*, [w] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, red. J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, s. 159–163.
- Michalak G., *Filiał Jednoty Wileńskiej w Warszawie*, „Jednota” 2019, nr 2, s. 29–31.

- Michalak G., *Konwersje w Warszawie w XIX wieku*, „Jednota” 2017, nr 4, s. 32–34.
- Michalak G., *Nabożeństwo ewangelicko-reformowane w parafii warszawskiej w okresie XIX wieku*, „Rocznik Teologiczny” R. LXI, 2019, z. 1, s. 81–98.
- Michalak G., *Rosyjska polityka względem warszawskich parafii protestanckich po wybuchu I wojny światowej*, [w] *Różnymi drogami do niepodległości. Studia z historii najnowszej*, red. B. Świtalska, M. Żuławnik, Warszawa 2014, s. 73–80.
- Nast W., *Dzieje parafii warszawskiej w XIX i XX wieku*, [w] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, red. J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, s. 23–35.
- Nietyksza M., *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1971.
- Nietyksza M., *Przemiany demograficzne w Warszawie (1795–1939)*, [w] *Spółeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, red. J. Kazimierski i in., Warszawa 1977, s. 285–300.
- Pilch A., *Ewangelicka Parafia Wojskowa na warszawskim Mokotowie w latach 1919–1939*, [w] *Ewangelicy w dziejach Warszawy. Materiały z sesji w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie 13 czerwca 2008*, red. J. Gardawski, A. Wołodko, Warszawa 2008, s. 37–43.
- Pruss W., *Leszno – jurydyka, ulice, kościół*, „Jednota” 1978, nr 7/8, s. 5–9.
- Pruss W., *Skład wyznaniowo-narodowościowy ludności Warszawy w XIX wieku i na początku XX wieku*, [w] *Spółeczeństwo Warszawy w rozwoju historycznym*, red. J. Kazimierski i in., Warszawa 1977, s. 372–388.
- Sękowska A., *Zmienne koleje losu. Historia Pałacu Działyńskich*, „Jednota” 2000, nr 2, s. 10–11.
- Smoła M., *Kościół z koronkową wieżą*, „Spotkania z zabytkami” 2005, nr 10, s. 29–31.
- Stahl J., *Parafia warszawska w okresie międzywojennym*, „Jednota” 1976, nr 7–8, s. 19–24.
- Stempin A., *Próba „moralnego podboju” Polski przez Cesarstwo Niemieckie w latach I wojny światowej*, Warszawa 2013.
- Stegner T., *Ewangelicy warszawscy 1815–1918*, Warszawa 1993.
- Stegner T., *Pastorzy Królestwa Polskiego na studiach teologicznych w Dorpacie w XIX wieku*, Warszawa 1993.
- Stegner T., *Polonizacja Niemców-ewangelików w Królestwie Polskim 1815–1914*, „Przegląd Historyczny” 1989, nr 2, s. 301–315.
- Strzelecki E., *Ludność Warszawy na przełomie XIX i XX w. (w świetle liczb)*, [w] *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie: wydawnictwo jubileuszowe z okazji 50-lecia Biblioteki Publicznej m.st. Warszawy*, red. J. Tazbir, Warszawa 1961, s. 205–222.
- Szczypiorski A., *Imigracja do Warszawy w XIX wieku*, „Studia Demograficzne” 1963, t. 1, z. 2, s. 67–86.

Szulc E., *Duchowni i świeccy działacze Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Królestwie Polskim wobec powstania 1863 roku*, „Jednota” 1968, nr 11, s. 20–22.

Zimler H., *Gmach wspaniały i pełen osobliwości*, „Gromada Rolnik Polski” 1976, nr 17, s. nlb.

Zasoby internetowe

Szkola im. Anny Wazówny,

trojca.waw.pl/wazowianki.html?showall=&start=1 [5.12.2019].

Gimnazjum Anny Wazówny w Warszawie,

kimonibyli.pl/gimnazjum-anny-wazowny-warszawa [5.12.2019].

Maria Magdalena Tryjarska „Iwona”,

1944.pl/archiwum-historii-mowionej/maria-magdalena-tryjarska,1686.html [5.12.2019].